

УДК 81'1

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ І СПІВІСНУВАННЯ РІЗНОВИДІВ
КАРТИНИ СВІТУ В НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглядається історія формування та розвитку поняття “картина світу” в науковій літературі, починаючи з відкриття феномену картини світу як особливого мовного світогляду Вільгельмом фон Гумбольдтом і завершуючи здобутками сучасного мовознавства. Картина світу подається як “парасольковий” термін, тому здійснено класифікацію картин світу з аргументацією їх розмежування. Виокремлено та схарактеризовано такі різновиди картини світу: мовна, етномовна, концептуальна, наївна і наукова картини світу. Наведено порівняльний аналіз мовної та концептуальної картин світу. Описано етномовну картину світу, запропоновано й аргументовано переваги вживання терміна “етномовна картина світу” на заміну “національно-мовна картина світу” відповідно до тлумачення понять “етнос” і “нація”. Проаналізовано вживання термінів “мовна картина світу” та “лінгвістична картина світу”. Здійснено чітке розмежування між мовною і наївною картинами світу. Сформульовано основні відмінності між наївною і науковою картинами світу.

Ключові слова: картина світу, мовна картина світу, етномовна картина світу, концептуальна картина світу, наївна картина світу, наукова картина світу.

Постановка проблеми. Буття людини відзначається тим, що світ у своїх глибинних властивостях прихований від неї. Для пізнання сутності світу та різноманітних взаємовідношень у ньому людина протягом життя змушена створювати власну картину світу. Термін *картина світу* позначений штампом «модний» у сучасному науковому просторі. Він вживається як “парасольковий”, проте на сьогодні немає єдиної класифікації картин світу, науковці подають різні тлумачення різновидів картини світу. Тому **мета** цієї наукової розвідки – подати класифікацію картин світу, здійснивши чітке розмежування їх видів.

Картина світу – синтетичне панорамне уявлення, глобальний образ світу, який є основою світогляду людини та результатом її духовної активності, адже людина творить картину світу у процесі найрізноманітніших форм взаємодії з навколишнім середовищем на підставі вербальних і невербальних знань, набутих в результаті спільної дії п’яти психічних функцій свідомості і позасвідомого. Картина світу опосередковує всі сфери людського світосприйняття. Вона як базисний компонент світобачення сприяє органічному поєднанню знання і поведінки людей у суспільстві, формує тип ставлення до світу, до природи, до інших членів суспільства, до себе самої, допомагає усвідомленню свого місця в суспільстві, прогнозує норми поведінки. Якщо світ – це людина й навколишнє середовище в їх взаємодії, то картина світу – «результат переробки інформації про оточення і людину» [22, с. 5] в його взаємодії знову ж таки з людиною. Поняття *картина світу* на теоретичній шкалі локалізується на відрізку між об’єктивним значенням і суб’єктивним оцінюванням навколишнього світу. Відповідно до цього, картину світу визначають як суб’єктивний образ об’єктивної реальності і зараховують до класу ідеального.

Звертаючись до **історії формування та розвитку** цього поняття в різних галузях науки, зазначимо, що відкриття феномену картини світу як особливого мовного світогляду належить В. фон Гумбольдту. Учений ще не користувався терміном *картина світу*, але вживав близький до нього – *внутрішня форма мови*, наголошуючи на тому, що різні мови передають різні світобачення. Цю тезу розвивали і його послідовники – неогумбольдтіанці Л. Вайсгербер, Л. Вітгенштайн, Е. Сепір, Б. Уорф. Виникнення ж самого терміна *картина світу* пов’язане з фізичною картиною світу, а саме з ім’ям німецького фізика Г. Герца, який пояснював це поняття як сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, які віддзеркалюють істотні властивості об’єктів [Цит. за: 13, с. 12]. Пізніше цей термін зустрічаємо у М. Планка, який розумів під *фізичною картиною світу* образ світу, що формується фізичною наукою та відображає реальні закономірності природи [9]. Згодом *картина світу* перетворюється на універсальну категорію природничих і гуманітарних наук. У сфері гуманітарних наук здійснюються культурологічні та

лінгвoseміотичні дослідження, присвячені реконструюванню архаїчної колективної свідомості на матеріалі міфів і фольклору (О. Фрейденберг, К. Леві-Строс, В.В. Іванов, Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський, В.М. Топоров, М.В. Попович, Т.В. Цив'ян, Т.М. Ніколаєва, Т.М. Судник, М.І. Толстой та ін.). З кінця ХХ ст. у гуманітарних науках і лінгвістиці зокрема розпочинається нова епоха, яку можна назвати «історією повернення до ідей В. фон Гумбольдта». Цей дослідницький інтерес, безперечно, і є одним із «лейтмотивів» сучасного мовознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина у своїй свідомості фіксує конструкт світу, і він є, фактично, вторинним існуванням об'єктивного світу. Зафіксована картина світу експлікується у своєрідній матеріальній формі – мовних знаках. Так виникає *мовна картина світу* (далі – МКС). Як відомо, народ і мова завжди йдуть поруч, і, за влучним висловом І.І. Срезневського, «народ виражає себе найбільш повно та правильно у своїй мові. Народ і мову один без одного не можна уявити» [16, с. 16–17]. Людина пізнає дійсність такою, якою вона представлена у мові. Тому мову можна розглядати як своєрідний класифікатор світу. Проте, як підкреслюють учені, – це не дзеркальне його відображення, не фотографія, а результат складної та багатогранної інтерпретації окремих його фрагментів і елементів [11; 19; 24; 25].

Будь-який етнос характеризується своєрідним способом категоризації та концептуалізації навколишньої дійсності, що, безперечно, отримує вираження в мові. Відповідно, кожен народ характеризується ідіотетичністю. МКС, з одного боку, формує певний кут зору, під яким той чи інший народ дивиться на навколишню дійсність, а з іншого боку, – вона сама є частиною цієї свідомості-дійсності. Відповідно: скільки існує мов – стільки і поглядів на навколишню дійсність, тобто картин світу. Етнічний елемент, наявний у мовній картині світу, і є тим чинником, що відрізняє мовні картини одна від одної. Кожна національна мова – скарб істини, знань, мистецтва, обумовлений своєрідною психологією народу. Цю тезу прекрасно аргументував ще О.О. Потебня: «Психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структур мов як результат спільних законів народного життя» [12, с. 56]. Одна й та сама мова, один і той самий суспільно-історичний досвід формують у членів певного суспільства схожі мовні картини світу, що дозволяє говорити про узагальнену *етномовну картину світу*. Хоча часто на позначення цього поняття в лінгвістичній літературі вживається термін *національно-мовна картина світу*. На нашу думку, доречнішим все-таки є застосування першого, відповідно до тлумачення понять *етнос* і *нація*. «Етносом у найбільш широкому значенні можна вважати будь-яку усвідомлену культурно-мовну спільноту, яка склалася на певній території, серед людей, які перебувають між собою в реальних соціально-економічних відносинах» [2, с. 10]. Тоді як нація є вищим історичним типом етносу поруч із родом, плем'ям і народністю [21, с. 293–295; 197].

Оскільки мовна картина світу є вторинним утворенням, результатом чуттєвого відображення, світосприйняттям крізь призму нагромадженого досвіду та його творчим переосмисленням, тому вона стає важливим аспектом етнічної культури. Як наголошує І.Б. Михайлова, «у матрицю сприйняття, не кажучи вже про уявлення, завжди вплетені слова, знання, досвід і культура поколінь» [8, с. 103]. Але зустрічаємо й інші погляди. «Культура – це та частина картини світу, яка відображає самосвідомість людини. Вона істотно змінюється в процесах особистої і групової рефлексії» [20, с. 18]. Отже, саме вербалізований досвід, знання, культура, які накопичує етнокультурна спільнота, створюють своєрідну форму розуміння світу.

Зважаючи на те, що засобом зберігання та використання знань є не лише мова, філософи (Г.О. Брутян, Р.І. Павільоніс та ін.) та лінгвісти (В.М. Телія, Ю.М. Караулов, Г.В. Колшанський, Б.А. Серебренников, В.І. Постовалова та ін.) розрізняють мовну та концептуальну картини світу.

Концептуальна картина світу (далі – ККС) – уявлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу, сукупність знань про навколишню дійсність, тоді як МКС – засіб експлікації цих знань. У сучасному лінгвістичному контексті співвідношення цих картин світу відзначається певною дискусійністю. Думка про їхнє відносно автономне існування у різних типах пам'яті протиставлена концепції їхньої нерозривної взаємодії, дифузності (Р.М. Фрумкіна, В.І. Постовалова, Н. Хомський) [14, с. 84]. Проте більшість учених постулюють їх тісну взаємодію, з чим погоджуємося і ми, розглядаючи ККС як «багатше» утворення, ніж МКС, оскільки не всі концепти повністю вербалізовані. МКС є певною мірою підсистемою ККС. Проте

слід зазначити, що не всі мовні категорії є результатом концептуальної категоризації. Також логічно говорити про етнічну МКС і ККС. Крім того, як зазначають дослідники [14, с. 84], обидві картини світу є варіативними, динамічними утвореннями. Але, на наше глибоке переконання, ККС має більш динамічний характер: оскільки пізнання світу людиною відбувається методом спроб і помилок, її ККС постійно змінюється, перемальовується, тоді як МКС ще довго зберігає сліди цих помилок. Отже, ми простежуємо тісний зв'язок між мовною і концептуальною картинами світу. Концепти репрезентуються словами, тобто ККС проектується на МКС, яка створюється у процесі номінації. МКС – вторинне існування світу, закріплене та реалізоване в особливій матеріальній формі – мові.

Мовна картина світу співвідноситься з поняттями наукової та наївної картин світу: перша опосередкована науковими знаннями про світ, друга – національно-культурним й емпіричним досвідом етносу. Деякі дослідники [1, с. 39–40; 23, с. 157] ототожнюють наївну та мовну картини світу, однак це не відповідає дійсності, адже МКС є відображенням у знаковому вигляді природної мови як наукових, так і наївних знань, які, відповідно, проектується й на концептуальну картину світу. У випадку з науковими знаннями ми маємо справу з науковою мовною картиною світу, а у випадку з наївними – з наївною мовною картиною світу.

Ще М. Планк у сфері фізики розрізняв практичну (тобто наївну) та наукову картини світу. З першою він пов'язував цілісне уявлення людини про навколишню дійсність, яке виробляється нею поступово на основі власних переживань. Але вчений не враховував етнічного компонента. Він говорить, що, хоча чуттєві відчуття, які викликаються різноманітними предметами, у різних людей можуть і не збігатися, але «картина світу, світу речей для всіх людей однакова» [10, с. 106]. Наукову картину світу він трактував як модель реального світу в абсолютному сенсі, яка не залежить від окремих особистостей і всього людського мислення [10, с. 104–105].

Наївна картина світу формується у свідомості носія мови під час безпосереднього пізнання реального світу під впливом його етномовного, історичного та культурного досвіду. Людина у своїй практичній діяльності спирається на наївну картину світу, це «база даних і база знань, без яких не можливе прийняття будь-яких повсякденних рішень як поточного, так і тривалого характеру» [6, с. 78]. Ю.Д. Апресян підкреслює, що «наївні уявлення зовсім не примітивні. У багатьох випадках вони не менш складні та цікаві, ніж наукові. Такими, наприклад, є наївні уявлення про внутрішній світ людини. Вони віддзеркалюють досвід інтроспекції десятків поколінь протягом багатьох тисячоліть і здатні бути надійними провідниками у цей світ» [1, с. 39].

Якщо наївна картина світу – дітище колективних зусиль певного етносу, то наукова картина світу – лише частини людства – вчених. Це система найбільш загальних уявлень про світ, які формуються наукою. За словами В.Б. Касевича, *наукова картина світу* – це «логізоване зведення дискусійних знань про зовнішню дійсність, людину, суспільство, яке на цей момент утвердилось у науці» [6, с. 77]. Специфіка наукової картини світу полягає в тому, що, претендуючи на образ світу, вона відображає об'єктивну реальність у поняттях і ідеях, властивих певному етапу розвитку науки.

Деякі науковці, зокрема Ж.П. Соколовська [15, с. 4], у складі картини світу виділяють наукову, повсякденну, донаукову, ненаукову її різновиди. Крім того, у межах наукової картини світу виокремлюють загальнонаукову (філософську) й частковонаукову (спеціальну) [4; 7; 15, с. 4–6]. Проте ми не приймаємо таку класифікацію картин світу. Щодо однорідності наукової картини світу, на наше переконання, наукова картина світу ґрунтується на якійсь одній галузі наукових знань, оскільки важко уявити цілісну наукову картину світу, яка б пов'язувала погляди на лінгвістичну, біологічну, фізичну, соціальну й інші частини наукового простору через нерівномірність їхнього розвитку. У цьому випадку «світ» – певна сфера природи, суспільства, образ якої конструює наука, тобто «світ» конкретної науки: «хімічний світ», «математичний світ» тощо. Наукова картина світу формується у кожній галузі фундаментального знання і «містить цілісне бачення предмета дослідження певної науки, фіксуючи його основні системні характеристики» [18, с. 80]. У логіко-методологічному аспекті наукова картина світу є методологічною схемою аналізу об'єкта, своєрідною матрицею наукової творчості, тобто функціонує у цій сфері пізнання як певний стиль наукового мислення [7, с. 9]. Отже, жодна з

наукових картин світу не може і навряд чи зможе претендувати на статус остаточного логічного знання внаслідок обмеженості людського пізнання.

Варто також звернути увагу на вживання термінів *мовна картина світу* та *лінгвістична картина світу*, які в сучасному науковому просторі деякі вчені [5; 15, с. 6] отожднюють. Проте це суперечить елементарній логіці: прикметник *мовний* походить від *мова*, а *лінгвістичний* – від *лінгвістика*. Схоже, вчені не розмежують понять *мова* і *лінгвістика*: перше є об'єктом другого. *Мовну картину світу* слід розуміти як вербально закріплене уявлення про навколишню дійсність і місце в ній кожної конкретної людини, а *лінгвістичну картину світу* – як феномен картини світу, інтерпретований у відповідних наукових парадигмальних вимірах.

Співвідношення наївної та наукової картин світу можемо визначити як відношення опозиції. На підтвердження цього постулату розглянемо нашу тезу детально:

- 1) наївна картина світу має етнічний характер, а наукова – універсальний;
- 2) наївна картина світу набагато старіша, ніж наукова;
- 3) наукова картина світу породжується науковою свідомістю, а наївна картина світу є результатом відображення дійсності звичайною, “наївною” свідомістю;
- 4) наукова картина світу тяжіє до об'єктивного відображення реального світу, а наївна картина світу будь-якої мови характеризується суб'єктивністю.

Незважаючи на суттєві відмінності між цими типами картин світу, у кожного носія паралельно формуються і наївна, і наукова картини світу. Суб'єктивно людина усвідомлює картину світу як єдине утворення, в якому виділяються наївний і науковий “блоки” для різних сфер діяльності: наукова картина світу – для дослідницької та креативної діяльності, наївна картина світу – для розв'язання практичних повсякденних завдань. Проте не кожен носій має наукову картину світу в повному розумінні цього слова. Отже, *наївну картину світу* можемо визначити як опосередковане етнокультурним й емпіричним досвідом народу цілісне уявлення про навколишній світ, яке формується колективною “звичайною” свідомістю, а *наукову картину світу* – як виражену у класифікаціях і термінологіях конкретних наук форму систематизації знань, що відображає сучасний рівень розвитку світової наукової думки. Крім виділених нами, у сучасних лінгвістичних дослідженнях пропонуються різні класифікації картин світу. Наприклад, цілісні та локальні [13, с. 33]; загальні, індивідуальні, міжетнічні, узуальні [14, с. 83] тощо.

Висновки. Отже, у результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем складається її уявлення про навколишній світ, формується певна модель світу, яка у лінгво-філософській літературі називається картиною світу. У процесі номінації створюється етномовна картина світу, яка має етнічне забарвлення і відображає спосіб мовномисленнєвої діяльності, характерний для певної епохи, з її духовними, культурними й етнічними цінностями, оскільки мова – ключ до знань. Виокремлено та схарактеризовано такі різновиди картини світу: мовна, етномовна, концептуальна, наївна і наукова картини світу. У подальших наукових розвідках видається **перспективним** дослідження картини світу різних етносів у зіставному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 37–67.
2. Арутюнов О.А. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества / О.А. Арутюнов, Н.Н. Чебоксаров // Расы и народы. – 1972. – Вып. 2. – С. 8–30.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт; ред., пер., предисл. Г.В. Рамишвили. – 2 изд. – М. : Прогресс, 2000. – 398 с.
4. Даниленко В.П. Основы духовной культуры в картинах мира / В.П. Даниленко, Л.В. Даниленко. – Иркутск : ИГУ, 1999. – 537 с.
5. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В.А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
6. Касевич В.Б. Буддизм. Картина мира. Язык / В.Б. Касевич. – СПб : Центр "Петербург. востоковедение", 1996. – 275 с.
7. Лойфман И.Я. Научная картина мира как форма систематизации знания / И.Я. Лойфман // Научная картина мира: общекультурное и внутринаучное функционирование. – Свердловск : УрГУ, 1985. – С. 3–11.
8. Михайлова И.Б. Чувственное отражение в современном сознании / И.Б. Михайлова. – М. : Мысль, 1972. – 279 с.
9. Планк М. Единство физической картины мира / М. Планк. – М. : Наука, 1966. – 287 с.
10. Планк М. Смысл и границы точной науки / М. Планк // Вопросы философии. – 1958. – № 5. – С. 43–50.
11. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.

12. Потебня О.О. Думка й мова / О.О. Потебня // Потебня О.О. Естетика і поетика слова. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 89–126.
13. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
14. Селіванова О.О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О.О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
15. Соколовская Ж. "Картина мира" в значениях слов. "Семантические фантазии" или "катехизис семантики"? / Ж. Соколовская. – Симферополь : Таврия, 1993. – 232 с.
16. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка / И.И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – 135 с.
17. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико ; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди. – К. : Знання, 1998. – 250 с.
18. Степин В.С. Картина мира и ее функции в научном исследовании / В.С. Степин // Научная картина мира: логико-гносеологический аспект. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 80–103.
19. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н.И. Сукаленко. – К. : Наук. думка, 1992. – 164 с.
20. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия. // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В.Н. Телия. – 1999. – С. 13–24.
21. Філософський словник соціальних термінів / під ред. В.П. Андрущенко ; 3 вид., доп. – Х. : "Р.И.Ф.", 2005. – 672 с.
22. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т.В. Цивьян. – М. : Прогресс, 1990. – 198 с.
23. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичн. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки / І.Б. Штерн. – К. : "АртЕк", 1998. – 336 с.
24. Jackendoff R. Semantics and Cognition / R. Jackendoff. – Cambridge : The MIT Press, 1990. – 284 p.
25. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture: Specific Configurations / A. Wierzbicka. – New York, Oxford : Oxford University Press, 1992. – 487 p.

Дзюбенко О. К вопросу о соотношении и сосуществовании разновидностей картины мира в научном пространстве.

В статье рассматривается история формирования и развития понятия "картина мира" в научной литературе, начиная с открытия феномена картины мира как особого языкового мировоззрения Вильгельмом фон Гумбольдтом и заканчивая достижениями современного языкознания. Картина мира представляется как "зонтичный" термин, поэтому осуществлена классификация картин мира с аргументацией их разграничения. Выделены и охарактеризованы такие разновидности картин мира: языковая, этноязыковая, концептуальная, наивная и научная картины мира. Приведен сравнительный анализ языковой и концептуальной картин мира. Описано этноязыковую картину мира, предложено и аргументировано преимущества употребления термина "этноязыковая картина мира" на замену "национально-языковая картина мира" согласно толкованию понятий "этнос" и "нация". Осуществлено четкое разграничение между языковой и наивной картинами мира. Сформулированы основные различия между наивной и научной картинами мира.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, этноязыковая картина мира, концептуальная картина мира, наивная картина мира, научная картина мира.

Dziubenko O. On the Question of Relationship and Coexistence Between Types of Worldview in Scientific Space.

The article reviews formation and development of the concept of "worldview" in scientific literature, starting with the discovery of the phenomenon of worldview as a special linguistic philosophy by Wilhelm von Humboldt, and finishing with achievements of modern linguistics. Since worldview is presented as an umbrella term, argumentative classification of worldviews has also been conducted. Author has determined and characterized the following types of worldviews: linguistic, ethno-linguistic, conceptual, naïve, and scientific. Comparative analysis of linguistic and conceptual worldviews are also provided. Ethno-linguistic worldview has been described, and advantages of the term "ethno-linguistic world view" over "national language worldview" are argumentatively proposed, according to interpretations of the concepts of "ethnicity" and "nation". Attention is paid to the use of the terms "language worldview" and "linguistic worldview". A clear distinction between language and naïve worldviews has been made. Main distinctions between naïve and scientific worldviews are formulated.

Key words: worldview, language worldview, ethno-linguistic worldview, conceptual worldview, naïve worldview, scientific worldview.